

HALABUK JÓZSEF*

Fővárosépítés mint a polgári nemzet- és társadalomfejlesztés innovációja

A különféle társadalomtudományok, valamint a velük különböző módon érintkező sokféle más tudományág és -terület az egyes szakkifejezéseket olykor-olykor inkább a saját tudományos részterületi felfogásának értelmezésével, mintsem valamiféle tudományfilozófiai megállapodottságra alapozottan, egységes értéktartományokkal bíróan, kezeli. Az innováció fogalma, mint gyakran hangoztatott *terminus technicus*, jellegzetes példája ennek a sokértelműségnek. Bármilyen meglepő legyen is első pillanatra a következő állításunk, de feltétlenül szerencsés viszonyokat teremt ez (az egyébként általánosságban nem igen szerencsés) körülmény ahhoz, hogy a valóban szerteágazó vizsgálódást igénylő kutatási feladatunkat kellő kritikával és nívón eredményesen elvégezhessük és tudományos jellegű feltételezésünk bizonyítása valóban hitelt érdemlő legyen.

A jelentős – kedvező – társadalmi hatásokat legtöbbször műszaki fejlesztési lépések valamiféle organikus jellegű ön-, vagy a különböző alkotóelemi halmozódása indukálja. A munka- és a lakóhelyek jellegzetes, de egyben valamiféle módon mindig egyedi értékkel és feladatrendszerrel bíró, tényleges megtestesülései – megítélésünk szerint – a leginkább életszerű példát szolgáltatják állításunk igazolására.

A nemzetek életében mindig megkülönböztetett (bár eltérő jellegű) urbanisztikai és nemzet-tudati jelentőséggel bírt, bír napjainkban is, az adott főváros.¹ Budapest esetében sincs ez másként.² Egy tényezőt azonban, mint a település-szerepkörrel foglalkozó tudományterületek közötti gondolkodási sajátosságot, valamint az e körben jelentkező közgondolkodási jellegzetességet és értéket meg kell vizsgálnunk. Kétségesnek tartjuk ugyanis, hogy a hagyományos úton és a szokásos eljárások alkalmazása mellett, valóban valóságghú képet kapunk a felvetendő kérdésben.

Az eddigi kutatási, értelmezési s értékelési gyakorlatnál átfogóbb módon kell megvizsgálnunk (az egyébként nyilvánvalóan kétirányú folyamat) egyik sodrát: nevezetesen a főváros sorának alakulása miként befolyásolja a nemzeti fejlődést?

A településrendszerek kialakulása, a fővárosi szerepkörök formálódása európai formáinak két szempontból is megfelel a középkori magyar állapot: a fővárosi szerepkörök egyes városok közti osztottsága szempontjából,³ valamint a későbbi főváros időbeli, több önálló településre tagolódásában. A fejlődési jelenség tehát azonos, de a cél eléréséhez bejárandó út (regionális jegyek megléte mellett) egyedi. A megtestesülő másságot, ha a történeti, társadalmi s urbanisztikai folya-

* BMF, Kandó Kálmán Villamosmérnöki Kar, Humánerőforrás és Módszertani Intézet, 1084 Budapest VIII., Tavaszmező u. 17.

matok lényege, minősége megegyező, nem szabad minőségi jellegüként felfognunk, (mint azt eddig nem is egyszer – talán megszokásból, kényelemből, hozzá nem értésből, tudatos ferdítés céljából – tettük). Feladatunknak tartjuk egy fejlődési, fejlesztési vonulat mibenlétét és hatásvilágát a következőkben áttekinteni.

A török hódítás és a Habsburg-birodalmi politizálás súlyosan veszélyeztette hazánk újkori előrehaladását, beleértve a polgári főváros megformálódását is: Az általános folyamaton belül pedig különösképpen mind a materialisztikus-, mind a spirituális jellegű, innovációs elemek életrekelését. Az újkori fejlődés ezért megkésve és korlátozott módon, valamint csökevényesen valósult meg. A lehetséges előrehaladási út mellett esetenként adódnak még (megragadható) eshetőségek is. Ezek, mintegy rendkívüli módon, kedvezményezett helyzetet teremtenek nemzeti polgári fejlődésünk számára (is). Korábbi tudományos kutatási eredményeink alapján egy ilyen – elsődlegesen a fővárosfejlesztésre hatni kívánó – eshetőség tényleges folyamatbeliségét és jelentőségét kívánjuk felvázolni.

A 19. század elején súlyos gondja volt Magyarországnak az egységes(ülő) főváros hiánya, mivel Buda főváros mellett önálló volt Pest szabad királyi város és Óbuda mezőváros. A (gyár)ipar elmaradottsága külön teherként jelentkezett. Ezen az állapoton kívánt változtatni (egyáltalán nem biztos, hogy teljes terjedelmében tudatosan, de feltétlenül) akaratlagosan **Georch Illés**, aki az időben a ráckevei Habsburg családi uradalom prefektusa volt. Nem tudományosan végiggondolt főváros-, illetve nemzetfejlesztési programként, hanem sokkal inkább tette azt, amit „gyakorlatias” életszemlélete szükségesnek ítélt. Egy tapasztalt hiányt kívánt megszüntetni oly módon, hogy az határozott előrelépést is biztosítson. Fontos tényező volt ebben a magatartásban, hogy nem egyetlen életelemet, fejlesztendő tényezőt (például önmagában a gyáripari termelést) kívánta előmozdítani, hanem magát a megélt életet törekedett teljesebbé, korszerűvé és egyben előremutatóvá változtatni.

A nagy európai polgári forradalmi hullám szó szerint utolsó esztendejében, 1815-ben alapított meg, közvetlenül Buda főváros déli határvonalán, Albertfalva község. A hazai és külföldi származású telepesek szigorú elvárások szerint találhattak itt otthonra. Jórészt faiparral foglalkozók voltak. Az alapító prefektus kemény kézzel és eltökélt szándékkal akadályozta meg, hogy – a korszak általánosan elterjedt gyakorlatának megfelelően – a helybeliek úgynevezett kétlaki (falusi s városi) életmódot folytassanak: az albertfalvaiak így vidékiek, de nem falusiak voltak. Jogállásukat tekintve házas, valamint házatlan zsellérek. Ez a státuszuk kötelezettségekkel járt: a korszakbeli általános gyakorlattól eltérően az uradalom kezdetben kizárólag pénzbeli alapszolgáltatásaikat igényelte. Később – helyzetük előnytelenebbé válva – még a robot megváltását is. De ténykérdés, hogy az uradalom sohasem tartott igényt a zsellérek természetbeni szakipari munkájára, sőt még csak (faipari) termékeik értékesítésére sem törekedett. Ugyanakkor jogi állásuk lehetővé tette részükre a szabad termékértékesítést a testvér-fővárosokban és megvédte őket a kontárság veszélyes vádjával szemben.

A telepítési előírások, mind a szóbajöhető érintettek foglalkozása, mind az általuk képviselt életmód, valamint magának a település-szerkezetnek és képnek viszonylataiban egyaránt a polgárosultságot jelenítették meg. Olyannyira tudatos formában, hogy a főváros várostestéhez szervesen és közvetlenül kapcsolódott az ipari elővárosi jellegű Albertfalva. Lakói tudatában voltak helyzetüknek, (még ha egy részük esetenként a mindenkori jelenben, illetve rövid távra tekintve előre, helyzetén könnyítést ennek az állapotnak a fellazításában képzelt is el). Az albertfalvaiak meggyőződésük szerint fővárosi polgárnak tartották magukat. (Más, közel sem olyan kedvező választ kapunk, ha ennek az egyéni és közösségi magatartásnak, tudatos állásfoglalásnak a Buda, vagy Pest városok általi elfogadottságát vizsgáljuk, amely körülménynek sok szubjektív, objektívizálódott szubjektív és objektív oka volt és végül is sokkal inkább tekinthető többféle tehetetlenség következményének, mint céltudatos elutasításnak, azonkívül a vélt érdekek és lehetőségek közvetlen érvényesítési szándékának.) Ennek a szerves, közvetlen formában megvalósult, a maga teljességében megélt és öntudatosan felvállalt kapcsolatnak áttételes bizonyítéka az a következetesen elutasító álláspont, amelyet a falu közössége mindenkori képviselt az önmagát (nem indokolatlanul) regionális alközpontnak tekintő Promontorhoz, a későbbi Budafokhoz való kapcsolódása kapcsán.

A helyi lakosság gerincét az önálló faiparos (asztalos, ács, esztergályos, szobrász stb.) mesterek alkották. Figyelemre méltó körülmény, hogy céh a településen nem alakult, mivel az néhány vonatkozásban ugyan segítette volna a mesteremberek önérvényesítését, de a település küldetéstudatának megfelelő fejlődést mindenképpen több szempontból is korlátozta volna. A termelési-, gazdasági egységként szereplő műhelyeik köré csoportosult a település további lakosságának zöme. Életfelfogásuk középpontjában mindvégig – az általuk alkotó munkának tekintett – termelés állt. Gazdasági erejük növekedése önmagában is megkövetelte, valamint az elhárítandó különféle nehézségek kivédése is szükségessé tette a szövetkezés érvényesítését: hitel-, értékesítési szövetkezési formákban gondolkodtak, ilyen szervezett közösségi csoportokat hoztak létre. Termelésszervezési (és csak ezt követően profitszerzési) törekvéseikben a sajátos megjelenésű szövetkezési forma állt előtérben, nem pedig a gyáripár itteni (regionális) meghonosítása.

Az alapított település valamilyen hasonló, de feltétlenül célratörőbb formában érvényesítendő feladatra szerveződött, mint amelyet jóval később a pesti oldalon Újpest betöltött. A Duna jobb parti településen a lakosság nemzeti összetétele, foglalkozási köre, szociális helyzete, vallási megoszlása lényegesen egyneműbb volt a később kialakuló bal partiénál. Mindez a körülmény tükröződött öntudatukban is. Továbbá egyáltalán nem mellékes körülmény, hogy az utóbbi település csak az 1838-as nagy dunai árvizet követő városépítési törekvések következtében erősödött meg, miközben a számára kedvező hatású urbanisztikai folyamatok kibontakozódását általános érvényűen, valamint Pest városa megerősödésén keresztül, elősegítette a nagy alföldi városoknak az 1840-es esztendőkből bekövetkezett nagymértékű felemelkedése.

Geoch Illés nézőpontja, miszerint ő – a dolog természetéből fakadó módon – az egységes Duna-parti fővárosban gondolkodott, akár egyszemélyes véleményként is felfogható lenne. Azonban Albertfalva alapításának kezdeményezése és kiharcolása, életének megszervezése egyértelműen kiemeli ebből a szférából és kora fontos várospolitikai kérdésévé változtatja.

Az ipari falu alapítása jelzett helyen nem volt független a szűkebb és a tágabb körben felfogott fővárosfejlesztési gondolatoktól sem. Csak jelzésértékkel említjük meg, hogy a vele szomszédos („felette” elterülő) Kamaraerdőn „villákból”, azaz családi házakból álló lakónegyedet kívánt volna Geoch (egyáltalán nem szerencsés, de formális logika szerint használva agyunkat, igen logikus módon) létrehozni. Egyik korábbi tanulmányunkban⁴ bizonyítottuk, hogy a reformkori Pest-Buda⁵ városteste fejlődési lehetősége előtt településföldrajzi értelemben olyan hatalmas terület terült el, amely arányos volt a kontinens legnagyobb fővárosával. Ez a minőségi szintet megjelenítő fejlődési tér a kedvezőtlen történeti hatások következtében az önkényuralom kezdetétől folyamatosan és jelentős mértékben szűkült (ami már önmagában véve is, ismét csak minőségi jegyként szerepelt). Megemlítendő, hogy alapos okunk van feltételezni: a korai reformkorban a testvér-fővárosok esetében Buda volt a távlati változások gyökere. És végérvényesen csak a (már más vonatkozásban említett) 1840-es évekbeli alföldi nagyvárosokat érintő rendkívüli mértékű fejlődés „tolta át” ezt az urbanisztikai adottságot Pestre. A budai változások egyik sarokpontja volt, illetve lehetett volna, Albertfalva teljes kiépülése és küldetéstudatának megfelelő élete, valamint az érintett városrész-terület folyamatos, természetes és szerves fejlődési úton megvalósuló mindenkor korszerűsödése, korszerűsítése. Mindebből – más összetevők szereplésével együtt – az is következik, hogy a reformmozgalmak megindulása körüli időpontban Buda fővárosi – tehát a távlati fejlődési utat is magába foglaló – szerepének feltételezése egyáltalán nem a régmúlt dicsősége visszfényének valamiféle felvillanása volt, nem kizárólag konzervatív reformlépések megalapozása. Éppen ellenkezőleg, egy természetes – tehát létező, azaz nem Pest szabad királyi város területén életrekelő – városfejlődési folyamat szintéreltolódása következett be.

Albertfalva történetét tekintve joggal felmerülhet a kérdés: hogyan lett volna képes egy ilyen újdonsült kicsinyke falu a történeti főváros(ok) fejlődését kulcsszerűen befolyásolni? Közvetlen választ a kérdésre e helyen nem adhatunk, de figyelemfelhívó utalásokat tehetünk erre nézve: a falu gazdasági súlyát a gazdasági életben kiválóan jelző mutató szerepét tölti be az a tétel, amely az 1838-as dunai árvízkor a munkaeszközökben esett kár összegét jelzi – háromezernyolcszáz forintot. (Ez az összeg Szentendrén 1978, Ráckeven 1267 forint és Promontor esetében nem is szerepel.)

A gazdasági életben betöltött szerepét érzékelteti a tény, hogy a pesti városi asztaloscéh peres úton kívánta a községbeli asztalosok szabad értékesítési jogát a maga területén korlátoztatni. Helyzetüknek tudatában voltak a helybeli polgárok, amely körülmény mind életmódjukban, mind egyes magatartási megnyilvánulásaikban érzékelhetően tükröződött.

Az ígéretes fejlődésre az első súlyos, de gyorsan kihevert csapást az 1838-as áradás pusztítása okozta. Viszont végzetes volt az 1849-ben kezdődött önkényuralom rombolása: helyi szinten ez egyrészt mint nagyvárosellenes fellépés, másrészt pedig mint vármegye ellenes támadás érintette Albertfalvát. Ekkor nyílt meg a folyamat, amelynek eredményeként a falu már nem „a”, hanem csak az egyik előváros feladatkörének teljesítését mondhatta magáénak. Ekkortól kezdődően már nem gyakorolhatott (remélhetett gyakorolni) fejlődést megszabó hatást a fővárosi változásokra, hanem az ország középpontjának egyik külvárosaként volt kénytelen élni.⁶ Feltétlenül igaz, hogy a település közössége minduntalan megkísérelte sorsa kedvezőtlen fordulópontjain küldetéstudati szerepének módosítását, helyesbítését, ám ez nyilvánvalóan már csak korlátozott határok között (és úgy sem minden esetben és teljes mértékben eredményesen) történhetett meg. A bekövetkezett változások mibenlétét mutatja, hogy a századfordulón a nagyközségben épült fel és termelt az Osztrák–Magyar Monarchia egyik legnagyobb repülőgépgyára, de ezt az üzemet már a kapitalista fejlődés útján járó Budapest alakította ki Albertfalván és nem ez utóbbi, a sajátos kapitalizálódás serkentő hatásának eredményeként. Későbbi időben még jobban torzóban maradt, illetve azzá vált a nagyközség fejlődése. Torzóban – ismételjük – és nem fragmentsként.

A történeti folyamatok (így a várostörténetiek is) sorozatos megszakítottságokból és folyamatosságokból formálódnak. Ezeknek aránya és egymáshoz (valamint más, további folyamatokhoz) való viszonya meghatározó jelentőségű a különböző történeti nívek kialakulásai során. Az innovációként értelmezhető jelenség, hatás, képesség, vagy bármi más, ebben az összefüggésrendszerben különleges helyet foglal el. Az előzőekben igencsak vázlatos módon ismertetett községtörténet (közösségtörténet) – a fővárostörténet érdekkörébe vonva – érzékletes módon bizonyította, hogy az innovációs gondolkodásnak és az annak nyomában haladó cselekvésnek vannak átfogó jellegű megnyilatkozásai is. Ezekben az esetekben általában nem egy-egy cselekvés, történeti lépés, vagy magatartás, illetve folyamat és gondolat szolgálatában áll. Szerepét ekkor a korabeli élet bizonyos területeit a maguk teljességében átfogó módon fejti ki. (Egyes történeti fejlődési helyzetek, lépések – mint például a strukturális reformok⁷ lezajlása –, személyes eltökéltségek jelenléte, vagy közösségi elhatározások megszületései kedvezhetnek életrekelésének és eredményes kibontakozódásának.)

A történettudomány nyilvánvalóan nem foglalkozik megalapozatlan feltevésekkel. Sok esetben azonban – sajnálatos módon – a lehetséges alternatívák számbavétele is elkerüli a figyelmét. Gyakran tapasztalható jelenség, hogy az érintett szakember figyelme szinte kizárólag csak egy meghatározó erejűnek vélt historiai változat felé fordul. Sokszor párosul e helytelen magatartással a többi jegy, alkotóelem, jelenség lényegében figyelmen kívül hagyása. Elősegíti ezt a ténykedést a történettudomány sáncain kívülről érkező akarnok jellegű fellépés szerepe, vagy akár a (forrás ismeretlenségből eredő) tudatlanság, a módszertani felkészületlenség, akár pedig a „hagyományos” ábrázolásmód használatának kényelme.

Albertfalva Budapest történetével szervesen és elválaszthatatlan módon összefonódó várostörténete nem kizárólag mint (értékes és érdekes) helytörténeti téma érint bennünket. Ezeknek a folyamatoknak, a feltárásukat követő, értékelő értelmezése „messzire” vezet a magyar polgári nemzeti fejlődés útja feltárásában. A korábban már hivatkozott könyvünkben bizonyítottuk állításaink valós voltát, így e helyen csak – az ott és akkor még kellő mértékig el nem végzett – összegezését fogalmazzuk meg tézisszerű formában.

Albertfalva – a fővárosi fejlődéssel összekapcsolódó – alapítása gyakorlatias módon felismert urbanisztikai szükségszerűség volt. A település közössége tudatában volt küldetéstudata lényegének és képes volt annak megvalósítására. Az ebbeli törekvésében az 1849-ben kezdődő önkényuralom gátolta meg. A helybeli közösség törekedett helyesbítő eljárásokkal módosítani küldetését.

Az albertfalvai faiparosság igyekezett a korabeli viszonyoknak általa leginkább megfelelőnek tartott gazdasági formációban életrekelteni kapitalista jellegű tevékenységét, amelyben a termelés játszotta a központi szerepet.

Amennyiben – egyéb, további feltételek teljesülése mellett – az elképzelt műszaki, gazdasági, urbanisztikai és társadalmi szerepét betölthette volna a község, úgy az egységes, korszerű, azaz kellő mértékben polgárosodott kapitalista főváros (Budapest) már korábban megjelenhetett volna a magyar polgárosodás színterén (1848-tól mindenképpen).

Ezek az eshetőleges és reménylett folyamatok, egészüket tekintve és részeit szembavéve, lényegében egybeestek a hasonló európaiakkal (azok lezárulásával), tehát nem jelentkezett ez időben közöttük még csak korszaknyi eltolódás sem.

A jórészt az albertfalvaiak által elvégzett történeti szerep-módosítások, megerősítve a telepítés célját, bizonyítják, hogy valós alapú, tényleges társadalmi magatartásról, elvárásról, illetve igényről van itt szó, nem pedig valamifajta eleve elvetélt, erőszakolt fejlődési ütemet és lépéseket diktálni kívánó szubjektív (amatőr) kezdeményezésről.

A sok összetevős nemzeti polgárosodási folyamatban ez az innovációs magatartás csak egyik típusú kezdeményezés lehetett (még a településfejlesztés terén is), hiszen jogosan feltételezhetjük, hogy saját kategóriáján belül és annak határain kívül is, még további sok-sok hasonló és eltérő tartalmú minőségi kezdeményezés létezett. (Képletesen szólva Albertfalva nem az egyetlen „albertfalvizálódás” volt.)

A leírt (fő)város-fejlesztési mód – több jellemzője tanúbizonysága szerint – kellően, sőt bizonyos esetekben egybevágólag, vagy organikus módon fonódott össze a nemzetközi jelenségekkel, fejlesztési módozatokkal.

A vizsgált urbanizációs jelenség minőségi jellegével és eseménytörténeti tartalmával mutatja, hogy az úgynevezett nagy- s kistelepülések – történeti szerepük alapján – milyen egységes és megegyező „tagértékű” rendszert alkotnak.

A vizsgált innovációs jelenség – értelmezésünk szerint – (legalább) két síkon megjelenő, történeti és társadalmi jelenség. A történeti szférabeli arcát jórészt az eddigi vizsgálódásunk során szemrevételeztük. Egy pillantást (és nem többet) azonban indokolt vetnünk a társadalmi jelenségbeli mikéntjére is, a jelenkorbeli üzenetközvetítő szerepére.

A polgári berendezkedésre visszatérést követően, hazánkra is (rendkívül sokértelműen) vonatkoztatva szinte divatossá vált hangoztatni, hogy a régióba visszatért a 19. század.⁸ A megállapítás, mint minden hangzatos általánosítás, egyszerre tartalmaz valós elemeket, közhelyi szólamokat (esetleg demagógiát, vagy akár történeti szemléletbeli, ténybeli valótlanosságokat).⁹ Fontos kérdés ezek közlésbeli eloszlási aránya.

Az albertfalvaiak azon folyamatosan megnyilvánuló, törekvése, hogy mindenkor helyesbíteni és korszerűsíteni igyekeztek a település küldetésstudatát, kiegészítve azzal a ténnyel, miszerint többségük a község Budapesthez való csatolását követően sem adta fel helyi közösségi identitását, bizonyítja: Magyarországra nézve csak igen korlátozott mértékig és kellően körülhatárolt területeken lehet élni ezzel a (képletes) felvetéssel. (Természetesen a biztonságos állásfoglaláshoz még további tényezők is segítségünkre vannak.)

Adott esetünkben – ha felvetődne ennek a gondolatnak valamiféle csekély érvényesítési kísérlete – azt mint romboló hatású, retrográd nézetet határozottan elutasítanánk. A fővárosfejlődés, -fejlesztés területén sem a budapesti, sem pedig a külföldi országok központjait érintő folyamatok nem álltak meg és mindezek eredményeinek érvényesítése mellett, innovációs látómezőnket a jövőben kell kirajzolnunk, mint tették azt a megelőző korszakok érintettei: citoyen, citoyenne létükből fakadóan.

Érdembeli érvként szolgálhat az általunk leírt urbanizációs fejlődési folyamat és annak személyes vonatkozású, valamint közösségi területű identitási kezelése, egyes kellően meg nem alapozott nézetek (lassan divatossá váló) unos-untalan történő hangoztatásával szemben. Egy felvetés szerint például széles körben elterjedt meggyőződés a magyar nemzeti történetét úgy kívánja felfogni, mint tragédiák sorozatát.¹⁰ Ennek hangoztatása (midamellet, hogy tényszerűen sem igaz)

önmagában is károkat okozó, mivel magát a kreatív alkotó magatartást kérdőjelezi meg. De elfogadhatatlan ennek a nézetnek mintegy vádként való hangoztatása is, lényegében ugyanazon okból fakadóan. Várost (azaz lakó- s munkahelyet), vagy másként fogalmazva, bizonyos értelemben vett életteret ugyanis tragédiák áldozatai nemigen szoktak építeni, teremteni. Annál inkább identitással rendelkező, magabiztos polgárok, akik e tevékenységükkel a jövőbe, jövőjükbe vetett hitüket dokumentálják.

Az előző okfejtést talán leginkább a következő (általános érvényű) megállapítással zárhatjuk: „A történelem egyetlen utat követ, lehetséges útjai azonban számosak.”

IRODALOM ÉS JEGYZETEK

1. A nemzetközi fővárostörténeti kutatás megkezdéséhez javasolt forráshely-gyűjtemény: Az európai fővárosok építéstörténeti forrásai, Corvina Kiadó, Budapest, 1980.
2. Nagy Lajos, Bónis György: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.; Spira György, Vörös Károly: Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.; Horváth Miklós (szerk.): Budapest története a forradalmak korától a felszabadulásig, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
3. Gondolunk itt Buda (Pest), valamint Esztergom, illetve Székesfehérvár (valamint esetlegesen, alkalmanként más további városok) rögzült egyedi szerepköreire.
4. Halabuk József: Budapest városszerkezete és a gyárilpar településének történeti kérdéseiből, Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből, MTESZ, Budapest, 1997., 209.
5. Az adott településnév névalak választásával az urbanizáltság vonatkozó fokát kívánjuk jelezni.
6. Tekintve, hogy jelen esetben nem főváros-, de még csak nem is helytörténeti tanulmányt írunk, nem tartjuk szükségesnek ez érintett települések múltjának még csak vázlatos jellegű bemutatását sem. Kizárólag a szakirányú vizsgálódásunk által megkövetelt történeti elemeket idézzük fel.
7. Reformok olyan organikusan összerendeződött folyamata, amely forradalmi (minőségi) fejlődési nívót képvisel.
8. Példaként említhető: Niedermüller Péter: A nép és a népi kultúra: a szimbolikus értelmezés lehetőségei. Múltunk jövője, Szabadelvűek a népi kultúráról, T-Twins Kiadó, Budapest, 1993., 56 és skk. (A szerző ugyan egészen más összefüggésben használja a megállapítást, de általános érvényét maga sem tagadja.)
9. Vö: Glatz Ferenc: Az európai történelem kérdőjelei, A történelem „visszatér” vagy „folytatódik”? , História, Budapest, 2000., 2. szám, 9–3.
10. Niedermüller: i.m., 59.